

Vagn Greve,
Hans Gammeltoft-Hansen
og Jon Palle Buhl

Stephan Hurwitz

100 år

Jurist- og Økonomforbundets Forlag
2001

Stephan Hurwitz 100 år

1. udgave 2001

© 2001 by Jurist- og Økonomforbundets Forlag

Alle rettigheder forbeholdes.
Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse eller
mangfoldiggørelse af denne bog eller dele heraf er
uden forlagets skriftlige samtykke ikke tilladt
ifølge gældende dansk lov om ophavsret.

Omslaget er tilrettelagt af Morten Højmark

Tryk: Narayana Press, Gylling

Indbinding: Damm's Bogbinderi, Randers

Printed in Denmark 2001

ISBN 87-574-0743-6

Jurist- og Økonomforbundets Forlag

Lyngbyvej 17

Postboks 2702

2100 København Ø

Telefon: 39 13 55 00

Telefax: 39 13 55 55

e-mail: fl@djoef.dk

Homepage: www.djoef.dk/forlag

Indholdsfortegnelse

Forord

7

Retsvidenskabsmanden

af Vagn Greve

9

Ombudsmanden

af Hans Gammeltoft-Hansen

21

Mennesket

af Jon Palle Buhl

35

Forord

Stephan Hurwitz levede fra den 20. juni 1901 til den 22. januar 1981.

I sit lange og rige arbejdsliv ydede han en skelsættende indsats på flere områder. Den væsentligste part heraf udsprang af hans gerning som professor i retsvidenskab ved Københavns Universitet (1935-1955) og som Folketingets Ombudsmand (1955-1971).

På 100-års-dagen for Hurwitz' fødsel afholdtes en sammenkomst i ombudsmandsinstitutionen hvor hans virke som retsvidenskabsmand og som ombudsmand blev belyst i korte foredrag af henholdsvis professor, lic.jur. Vagn Greve og ombudsmand, professor, dr.jur. Hans Gammeltoft-Hansen. I et tredje indlæg karakteriserede højesteretssagfører Jon Palle Buhl, Hurwitz' livslange ven, ham som menneske.

De tre foredrag udgør indholdet af denne lille bog. Vagn Greve og Jon Palle Buhl takkes for deres beredvillighed til at medvirke og stille deres manuskripter til rådighed.

Det Finneske Legat har ved formanden, professor, dr.jur. Mogens Koktvedgaards mellemkomst finansieret bogen og dens udstyr. Legatet og dets formand takkes herfor.

En tak rettes også til Folketinget og til fru Lise Hurwitz for bistand ved fremskaffelsen af de fotografier der kan ses på de følgende sider.

Konsulent Jens Olsen og referent Karin Larsen, Folketingets Ombudsmand, takkes for varetagelsen af de redaktionelle opgaver.

Forord

Kredsen af mennesker der har fulgt Stephan Hurwitz' liv og arbejde på personligt hold, svinder i sagens natur ind. I eftertiden vil det indgående kendskab til karakteren, omfanget og betydningen af hans virke erfaringsmæssigt være forbeholdt nogle få, vel først og fremmest hans forskellige efterfølgere. Derfor er hans 100-års-dag en velkommen anledning til at gøre rede for disse forhold og sikre at også senere generationer vil kunne gøre sig bekendt hermed.

September 2001

H.G.-H.

Retsvidenskabsmanden

af Vagn Greve

Vi er samlede her for at mindes og tale om Stephan Hurwitz. Jeg har kun mødt personen Hurwitz et par gange. Når jeg skal tale om ham, medens der er adskillige til stede med et indgående personligt kendskab til ham, er jeg i samme situation som vore unge historikere, der skriver om Besættelsestiden, medens frihedskæmpere og andre ældre personer harmdirrende konstaterer, at ingen, som ikke selv har været med, kan forstå – i ordets sande betydning – hvordan det »virkelig« var.

På en anden måde er jeg måske i en heldigere position. Vi har alle som jurastuderende erkendt den juridiske teoris cykliske karakter. Enhver teoretiker forholder sig kritisk til sin forgænger, hvormed han eller hun automatisk kommer til at forholde sig positivt til dennes forgænger. Som den, der er efterfølger nummer 2 i det strafferetlige forløb, er jeg prædestineret til at være på bølgelængde med Hurwitz.

Videnskabsmænd er som alle andre placeret i en given ramme, som lægger grundlaget og sætter rammerne for deres muligheder. Det gælder med hensyn til de sociale og retlige rammer, som findes, men også med hensyn til, hvad

der er relevante problemer. Det klareste eksempel i denne sammenhæng er selvsagt Retsopgøret, hvor Hurwitz i 1944 publicerede sin centrale artikel i Svensk Juristtidning om strafforfølgning i Danmark efter okkupationen, fulgt op af betænkningen om lovgivning om landsforræderi fra 1945. Derpå fulgte fra hans hånd en lang række faglige og retspolitiske artikler og diskussionsindlæg. F.eks. Var Danmark i krig?, skal der anvendes dødsstraf?, Nürnbergsagen etc. etc. Det vil sikkert undre de fleste avislæsere, der efter forårets avisdebat må tro, at problemet er nyopdaget, at Hurwitz i 1948 skrev om stikkerlikvideringer i retlig belysning (Politiken).

Det tidsbundne viser sig også på mere uskyldige måder, f.eks. i hans artikel om tilegnelse af rationeringsmærker fra 1942 og i et arbejde om udlevering af cement fra 1943.

Tidsbundetheden eksisterer også på den selvfølgeligelige måde, at alle forskere står på skuldrene af forgængerer. Det er derfor altid væsentligt at placere forskeren i det historiske forløb. Det viser sig også, når man sammenstiller Hurwitz med forgængerne i det 20. århundrede. Torp er vor nuværende straffelovs fader frem for nogen anden. Hans arbejde i århundredets første tiår var grundlaget for straffeloven af 1930 og dermed for den nugældende ret og retsvidenskab.

Krabbes væsentligste indsats var at gøre straffeloven af 1930 anvendelig og anvendt.

Derpå kom Hurwitz, der praktisk og videnskabeligt åbnede nye horisonter, efter at alle kræfter så længe var blevet brugt på straffelovsprojektet.

Hurwitz dækkede først og fremmest strafferetten og procesretten. Ved vurderingen af de strafferetlige og procesretlige bøger må det først fremhæves, hvor sjældent det er blot at dække det ene af de to fag, som han gjorde det. Der var in-

Retsvidenskabsmanden

Stephan Hurwitz, 1951.

gen strafferettens specielle del siden Goos i sidste århundrede; der var ingen strafferettens almindelige del siden 1905; og Munch-Petersens procesretlige fremstillinger lader sig ikke sidestille med Hurwitz'. Hurwitz dækkede således ikke blot ét fag, men to store juridiske fag, der egentlig ikke har meget med hinanden at gøre. Selv straffepocesretten og strafferetten har fagligt set kun få egentlige fælles områder.

Hurwitz' praktisk orienterede virksomhed som retsvidenskabsmand lå for det første i hans bøger. På Hurwitz' tid var det almindeligt at skrive store fremstillinger, der både fungerede som håndbøger og som lærebøger. Den dobbelte funktion førte oftest til, at bøgerne blev problematiske universitetspædagogisk set. Det gælder dog ikke Hurwitz' fremstillinger af kriminalrettens almindelige del (1950-52, 1967-71) og dens specielle del (1955). De to bøger er særdeles velskrevne og klare. De forbinder den fulde beherskelse af dansk ret med det lige så væsentlige filosofiske og historiske perspektiv. De formidler samtidig kendskabet til de væsentligste tendenser i europæisk ret og international kriminalpolitik.

Helt så høje karakterer for pædagogisk velegnethed kan ikke gives til hans procesretlige skrifter. Strafferetsplejen var selv i den forkortede 3. udgave med sine 610 sider lidet egnet som lærebog (Den danske Strafferetspleje, 1937, 1949 og 1959). Og Tvistemål (1941, 1959) var så koncentreret, at den gav mange studenter unødige kvaler.

Hvis man særligt tænker på håndbøger, er de fremtrædende selvsagt håndbogen over alle håndbøger for danske jurister, Karnov (1938, 1948, 1955, 1960, 1967), der undergik en kæmpe stor udvikling i Hurwitz' periode, og vor største lovkommentar, til retsplejeloven (1939, 1964).

Hvis jeg skal vurdere Hurwitz' bøgeres anvendelighed som håndbøger, får jeg problemer. Jeg har ikke selv en

praktisk erfaring, som giver mig mulighed for at bedømme dem fra den synsvinkel. Der er imidlertid et objektive kriterium, som viser noget væsentligt om et forfatterskabs styrke: hvor længe man efter bøgernes udgivelse naturligt vender sig til dem for at få svaret på et retligt problem. Det gør man stadig hyppigt og med udbytte til Hurwitz' værker, men ikke til deres forgængere. Hurwitz' bøger er ikke flyttet over på den retshistoriske hylde.

Et tredje praktisk orienteret område er det legislative. Der er i Danmark en lang og god tradition for, at universitetslærere anvendes i lovgivningsprocessen. Lad os også her se på de lange udviklingstendenser. Straffeloven af 1930 var i meget vidt omfang udformet af Torp og andre strafferetlige eksperter. Efter lovens gennemførelse blev ændringerne præget af Steinckes – for at sige det mildt – hastige reaktioner på enkeltsager.

Efterkrigstiden fik en lykkelig periode, hvor sagligheden atter blev det fremherskende. Straffelovskommissionen, som senere blev til Straffelovrådet, overtog nu reformopgaven. Både Straffelovskommissionen og det senere Straffelovråd fik Hurwitz som den centrale figur. Der kom en lang periode, hvor mange, meget centrale spørgsmål blev endevendt af videnskabsmænd og praktikere, før Folketinget fik forelagt lovforslagene. Man respekterede fra politisk hold den faglige ekspertise, og når politikerne tog politisk stilling for eller imod, vidste de, hvad de gjorde.

Nu er pendulet svinget tilbage til en steinckesk tilstand. I den sidste snes år har skiftende justitsministre gennemført en lang række straffelovsændringer uden nogen forudgående faglig og saglig analyse. Meget ofte som hovsaløsninger efter en mediestorm. Blot inden for de seneste fire år er straffeloven ændret gennem 14 love, hvor de færreste har været behandlet af Straffelovrådet. For 40 år siden var straf-

felovsændringerne de bedst forberedte lovændringer; i dag er en stor part blandt de mindst.

Håndbøger og lærebøger er vigtige, men deres natur sætter ganske snævre rammer for muligheden for en videnskabelig indsats, når 'videnskabelig' gives den snævre betydning, som bør knyttes til ordet. Det er i monografier og artikler, at den videnskabelige udvikling af faget som regel sker.

I denne forbindelse er det vigtigste af Hurwitz' værker formentlig hans perspektivrige og fremsynede disputats om juridiske personers ansvar (Bidrag til Læren om kollektive Enheders pønale Ansvar, 1933). Den behandler et af de aller vigtigste strafferetlige spørgsmål i Danmark som i det øvrige Europa. Trods senere afhandlinger og lovgivning har spørgsmålet givet ikke fået det endelige svar. At Danmark fik en rolig og velbegrundet udvikling på dette område med en praktisk fornuftig retstilstand, kan nok tilskrives Hurwitz' behandling af spørgsmålet. Disputatsen var også nybrydende ved at behandle et særlovsemne. Dette enorme område, som i dag er et af strafferettens aller vigtigste arbejdsområder, var ellers her i landet som udenlands blevet negligeret i urimelig grad.

En anden monografi var guldmedaljeafhandlingen om konfiskation (Konfiskation i Anledning af begaaede Lovovertrædelser, 1930). Også den behandlede et spørgsmål, som adskillige gange siden da har haft legislativ interesse, og som fandt sin forholdsvis endelige løsning med den større reform af reglerne i 1965. Afhandlingen understregede blandt andet instituttets forskellige formål.

Adskillige arbejder vedrørte medieretten (f.eks. Lovgivningens Stilling til Pressens Behandling af Retssager, 1937).

Man kan nævne mange andre, herunder værker med overraskende emner, f.eks. en artikel fra 1933 om beskyttelse mod reproduktion af lydbølger.

Stephan Hurwitz i kontoret i den tidligere bolig for Landstingets formand på Christiansborg sammen med embedets første kontorchef, senere landsdommer Povl Hansen.

Det er karakteristisk for vor tids danske retsvidenskabelige forskning, at den viger tilbage fra de store abstraktioner og teoribygninger. Man foretrækker den jordnære gennemarbejdelse af praktisk vigtige problemer. Man finder sjældent noget, som lægger op til egentlige paradigmaskift. Det gælder også Hurwitz' værker, hvor det gennemgående træk er en velskreven og klar behandling af problemerne, som giver et godt overblik, og som er præget af et sundt jugement.

Dette er imidlertid ikke det samme som, at der ikke er gennemgående træk, som strukturerer Hurwitz' forfatterskab, og som markerer dets særpræg.

Et grundlæggende træk i Hurwitz' forfatterskab er respekten for virkeligheden. Hurwitz gik så langt, at han ville lade virkningerne begrunde indgrebet. Det er ikke holdbart, men det er samtidig en klar indikation af, at retssystemet må vurderes – ikke først og fremmest på dets juridiske kvaliteter, men på dets betydning i samfundet og for mennesker. Virkeligheden har for mange danske jurister alene været domstolenes virkelighed. Hurwitz' værker er selvsagt også koncentreret om den del af virkeligheden, men det hjørne er ganske utilstrækkeligt, både når der er tale om den retlige og den retspolitiske funktion.

Hurwitz gjorde et pionerarbejde for kriminologien i Danmark – ikke som kriminologisk forsker, men som formidler, og ved at inddrage de kriminologiske resultater og teorier i det øvrige arbejde. Det var hans tredje store felt. I 1935 oversatte han Hans von Hentigs bog om straffen. I 1941 skrev han om det stadig tilbagekommende spørgsmål til kriminologer, Er Kriminaliteten stigende? (Politiken). I 1944 blev faget til en del af den juridiske uddannelse. I 1948 kom hans store bog om Kriminologi, som i nye udgaver fra 1951 og 1968-71 fortsat er den eneste brede, dan-

ske fremstilling af dette fag. Den er også udgivet på engelsk (1952 og 1983), italiensk (1955) og spansk (1956). Kombinationen af jura og samfundsvidenskab var velbegrundet og frugtbar; strafferet uden kriminologi er blind. Man kan undre sig over, at det først i de seneste år er blevet almindeligt på andre retsområder at inddrage de empiriske støttevidenskaber som retssociologi, retsøkonomi og politologi.

Et andet grundlæggende træk i Hurwitz' forfatterskab er respekten for mennesket, der blev titlen på den første samling af kronikker og foredrag (1951). Hvis man hastigt lader blikket glide hen over det 20. århundredes retsvidenskab, får man det indtryk, at menneskeretlige synsvinkler næsten udelukkende inddrages af procesretten, og at det humanistiske livssyn især præger strafferetten. Det er næppe en tilfældighed, at disse fag blev Hurwitz' fag. Bevares, det er naturligvis en kraftig forenkling, men – tror jeg – ingen større usandhed, når jeg især tilskriver strafferetten og procesretten en forståelse for vigtigheden af at beskytte det svage menneske. Det har formentlig en vis sammenhæng med strafferettens funktion. Medens alle andre retsområder er koncentreret om at gøre godt, er strafferetten koncentreret om at administrere uddelingen af lidelsen. Hurwitz søgte at lukke øjnene for dette i sin definition af strafferetten, men han lukkede aldrig øjnene for, at dette var realiteten. På tilsvarende måde er det kun en neomaterialistisk antihumanisme, der kan mene, at procesrettens kerne skal udformes ud fra nationaløkonomiske modeller og ikke ud fra menneskeretlige principper.

Det er endvidere karakteristisk for forfatterskabet, at det ikke er tillukket, men at det åbner sig ud til almenheden. Der var mange foredrag, kronikker og avisindlæg, som var med til igen og igen at sætte dagsordenen, f.eks. om borgerlige rettigheder (Politiken 1934), nye strømninger i tysk

strafferet (Berlingske Aftenavis 1935!) og justitsministeren og retsplejeloven (Politiken 1937). Rækken af kronikker behandler en mangfoldighed af spørgsmål, f.eks. Hamlet i kriminalistisk synsvinkel (Politiken 1952) og insemination (Politiken 1953).

Mange forskere forsvinder som mennesker, selv om deres værker stadig findes og læses. Det er f.eks. umuligt at danne sig et indtryk af Krabbe ved at læse hans strafferetlige skrifter. Andre forfatterskaber er så præget af mennesket bag dem, at man fortsat vil se og ser mennesket i og bag dem. Det gælder i udpræget grad Hurwitz' forfatterskab – det lyser af humanisme og respekten for mennesket, samtidig med at det er god jura. Han levede til fulde op til titlen på den anden samling af artikler og foredrag, Det menneskelige ansvar (1961, 1963).

Det er en fortsat særdeles levende hundredårig, vi fejrer i dag.

Retsvidenskabsmanden

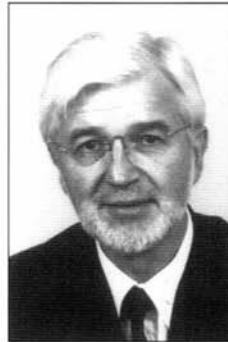

*Stephan Hurwitz vælges til ombudsmand
den 29. marts 1955.*

Ombudsmanden

af Hans Gammeltoft-Hansen

Den 29. marts 1955 valgte Folketinget Danmarks første ombudsmand. 140 medlemmer stemte for Stephan Hurwitz, 4 medlemmer tilkendegav at de hverken stemte for eller imod. Folketinget fulgte herved den enstemmige indstilling som fire dage forinden var blevet afgivet af det Ombudsmandsudvalg der var blevet nedsat under ledelse af Folketingets formand, Gustav Pedersen, og hvor man blandt medlemmerne kunne finde fremtrædende politikere som Erik Eriksen, Poul Sørensen, Per Hækkerup og Frode Jakobsen. I udvalgets betænkning blev det oplyst at der under udvalgets overvejelser havde været »flere ansete jurister på tale, og forhandlingerne [havde] været ført til flere sider«. Formålet havde været »at finde frem til en personlighed, som var i besiddelse af de særlige kvalifikationer, ombudsmandshvervet forudsætter, og som var villig til at påtage sig den krævende opgave«. – Tre dage efter påbegyndte Stephan Hurwitz sin nye virksomhed i et par værelser på mellemtagen i Rigsdagsfløjen på Christiansborg som Folketingets Præsidium stillede til rådighed; få måneder senere i lidt mere rummelige lokaliteter i den tidligere bolig for Landsingets formand over buegangen ind mod Rigsdagsgården.

Næppe mange (vist heller ikke Hurwitz selv) forestillede sig at hans virksomhed som ombudsmand skulle blive af meget lang varighed, men at han vel nærmest stillede sig til rådighed i et vist kortere åremål for at grundlægge og indføre denne aldeles nye og statsretligt set noget mærkværdige institution, for derefter at vende tilbage til sin universitetsgerning. Som bekendt forblev Hurwitz ombudsmand i 16 år og 3 måneder – en, også i eftertidens internationale målestok, næsten uset lang periode på en sådan post – og han kom derved til i endnu højere grad at præge institutionen end det der slet og ret ville have været følgen af at han var den første.

Det kan ikke siges på forhånd at have været selvklart at netop Stephan Hurwitz skulle være landets første ombudsmand. Han var en overmåde anset retsvidenskabsmand, men han havde ikke arbejdet inden for forvaltningsrettens område; og umiddelbar praktisk erfaring med den forvaltning han skulle kontrollere, havde han ikke erhvervet sig indefra. Hans karriere havde formet sig uden for den offentlige administrations domæner.

Ikke desto mindre var det, som det skulle vise sig, et umådelig heldigt valg. – Som så ofte når noget viser sig at blive en ægte og stor succes, opstår der en vis kappestrid om at få æren for at have fostret ideen. Selv har jeg i hvert fald hørt flere versioner af hvem der kom på den tanke at foreslå Hurwitz til posten. En af de mere konkrete og derfor overbevisende kan man se i de ordrige erindringer som den navnkundige Venstre-politiker og Køge-politimester, Vagn Bro, udgav. I bind to, der kom i 1964, beskriver Vagn Bro (som fra begyndelsen havde været medlem af Folketingets Ombudsmandsudvalg) hvorledes han i sit hjem i Køge havde besøg af rigspolitichef Heide-Jørgensen. Da samtalen faldt på den nye ombudsmand, pegede Heide-Jørgensen på Stephan Hurwitz som et godt emne; men hverken han eller

Ombudsmanden

Vagn Bro mente at der var større chancer for at Hurwitz vil sige ja. Ikke desto mindre ringede Bro til Hurwitz, fik et imødekommende svar, havde senere en personlig samtale og bragte derefter ideen videre til sin partiformand og til sine kolleger i Ombudsmandsudvalget – med det siden så velkendte resultat.

Stephan Hurwitz i samtale med fhv. statsminister Erik Eriksen og politimester Vagn Bro, folketingsmedlem for Venstre (1965).

For at forstå omfanget og karakteren af den udfordring Hurwitz stod over for, er det nødvendigt at fremhæve at ikke blot var der tale om en i alle henseender ny institution i det danske stats- og forvaltningsapparat, men det var tillige en opgave som fra opdragsgiverens, Folketingets, side led af væsentlige mangler i henseende til klarhed. Forventningerne til hvorledes Folketingets Ombudsmand grundlæggende

var placeret i samfundet og statens mønster, og hvor tyngdepunktet i embedets virksomhed skulle ligge, var meget tvetydige. Denne tvetydighed forelå, groft sagt, i to henseender der kan sammenfattes under slagordene:

- Skulle ombudsmanden være politikernes eller borgernes?
- Skulle ombudsmanden i sit virke være nærmest en forvaltningsdomstol, eller snarere et »forvaltningsprocessuelt tilsyn«?

Disse tvetydigheder udgjorde en ekstra og meget afgørende del af udfordringen for den første ombudsmand. Men samtidig levnede de ham et vidtgående spillerum. Eller sagt med andre ord: De gjorde det endnu mere betydningsfuldt hvilke personlige holdninger den første ombudsmand rummede; og de gjorde omfanget af det præg Hurwitz satte på institutionen, endnu mere omfattende.

Spørgsmålet om hvorvidt ombudsmanden var politikernes eller borgernes, havde en ganske lang forhistorie som ikke kan opregnes her. Det havde at gøre med at mange politikere siden den administrative udvikling under Første Verdenskrig og videre frem i mellemkrigsårene følte at lovgivningsmagten, Rigsdagen, i nogen måde blev sat ud af spillet af det stadigt voksende forvaltningsapparat. Den mere og mere udstrakte (og sikkert også nødvendige) brug af bemyndigelsesbestemmelser i lovgivningen bidrog hertil. Hvad man derfor ønskede – og ved flere lejligheder også gav formelt udtryk for – var en slags juridisk rigsdagssekretær som kunne følge, undersøge, og underrette Rigsdagen om forvaltningens gøren og laden i forhold til lovreglerne og lovgivningsmagtens intentioner. Den pågældende skulle så at sige på Rigsdagens vegne »have indseende med statens forvaltning« – således som det senere blev formuleret i grundlovens § 55 om ombudsmanden.

Samtidig var der jo ingen tvivl om at ombudsmanden skulle være stedet hvor den enkelte borger kunne forebringe sine klager over forvaltningen; og forvente påtale og korrektion hvis der var grundlag herfor. Kriseårene i 1930'erne, krigen og den første efterkrigstid havde været præget af det offentliges stadig stigende indblanding i erhvervslivet og i borgernes daglige tilværelse. Rationering, valutarestriktioner, fordeling og omfordeling af de knappe goder og meget andet tilsvarende følte stærkt af den enkelte borger. Der bredte sig en fornemmelse af »at den menige borgers ve og vel i stadig større omfang blev afhængig af de offentligt ansattes mer eller mindre gode vilje og evner« [Bent Christensen & Knud Waaben, Festskrift til Stephan Hurwitz, 1971]. På denne baggrund var der givet mange, og langt ud over politikernes kredse, der så hen til den nye institution som det der med et ustandselig gentaget udtryk blev kaldt »den lille mands forsvarer«.

Hurwitz afstak grundlinien vedrørende dette helt basale embedspolitiske spørgsmål således som den er blevet fulgt siden; og hans svar indeholdt de nødvendige nuancer, uden dog på nogen måde at savne klarhed.

Ombudsmanden udpeges af Folketinget. Hans mandat skal bekræftes (hvis det altså bliver det) efter hvert folketingsvalg; og Folketinget kan når som helst afskedige ombudsmanden uden at skulle meddele nogen begrundelse herfor. Der kan derfor aldrig herske tvivl om at ombudsmanden til enhver tid udfører sit hverv på Folketingets vegne og med Folketingets tillid som mandatets uomgængeligt nødvendige grundlag. Men mandatet skal lige så utvivlsomt opfattes som værende af generel og overordnet karakter. Hurwitz fastslog og viste i sin embedsførelse at ombudsmanden skal være sig for enhver følgagtighed over for politiske tilkendegivelser i håndteringen af de konkrete sager. Formelt set har Folketinget ingen konkret instruktionsbeføjelse over for ombudsmanden; enten må man afsætte

ham eller også lade ham passe forretningerne som han finder det rigtigst – mellemmuligheder gives ikke. Men vigtigere er det at ombudsmanden heller ikke i realiteten lader sig lede på afveje i opgavernes udførelse af selv nok så velmente politiske tilkendegivelser. Ombudsmanden er i denne forstand ikke Folketingets, men sin egen.

Omvendt slog Hurwitz også klart fast at ombudsmanden for så vidt ikke er »den lille mands forsvarer«. – Dette udsagn kan måske synes ejendommeligt i lyset af at det vist ellers var lige præcis på denne måde han efterhånden blev opfattet af den brede befolkning. For Hurwitz var ombudsmandens funktion imidlertid ikke at sammenligne med advokatens, men med dommerens. Enhver ombudsmandssag havde, og har, to parter: en klager og en indklaget, dvs. en borger og en myndighed. Og begge parter skal naturligvis behandles i overensstemmelse med de grundlæggende principper om fairness – principper som Hurwitz i vidt omfang hentede fra den domstolsproces han var så fortrolig med fra sit tidligere virke. At ombudsmanden så alligevel kunne komme til at fremstå også i en advokatorisk rolle, havde at gøre med den velkendte mangel på kompetence til at træffe bindende afgørelser. Derfor måtte ombudsmanden, og ikke mindst den første ombudsmand, regelmæssigt argumentere og foretage opfølgende skridt, som en domstol jo ikke har nødvendig, for at få sine henstillinger fulgt – således at »den lille mand« kunne opnå sin ret over for forvaltningen.

Grundlæggende fastlagde Hurwitz som sagt ombudsmandens funktion, metode og udtryksform som dommerens, ikke som advokatens. Men samtidig gjorde han det klart at ombudsmanden først og fremmest er til for den enkelte borgers skyld. Ombudsmandsinstitutionen er og skal være det sted hvor den enkelte borger altid kan henvende sig og blive hørt. Dette praktiserede Hurwitz også personligt i så vidt omfang det overhovedet var muligt. Og ikke

mindst ved denne sætten sig selv ind som netop »den lille mands« beredvillige samtalepartner angav han en standard for embedet og for sine efterfølgere som ikke er nem at leve op til, men som også i dag udgør en af embedets mest værdifulde udfordringer.

Den anden grundlæggende tvetydighed i forventningerne til embedet blev ovenfor lanceret under overskriften: Skulle ombudsmanden være en art forvaltningsdomstol eller snarere en form for »forvaltningsprocessuelt tilsyn«?

En af de embedsmænd som var tæt på indførelsen af ombudsmandsinstitutionen, den nu afdøde Poul Gaarden der dengang sad i Justitsministeriet, fortalte mig på sine gamle dage at »Hurwitz snød os jo«. – Det blev sagt med klar respekt, men også med en vis ærgrelse.

Forklaringen (som man også kan se afspejlinger af i den fagjuridiske debat fra tiden) var – som Gaarden udtrykte det – at hensigten havde været den at »Hurwitz skulle kunne beskæftige sig lige så meget han havde lyst til, med hvordan forvaltningen og de offentligt ansatte opførte sig over for borgerne; men han skulle holde sig fra selve indholdet af afgørelserne«. Altså, alt det processuelle om sagsbehandlingen, om sagsbehandlingstiden osv., samt alle de forskellige spørgsmål om forvaltningspersonellets adfærd i videste forstand skulle være ombudsmandens område uden begrænsninger. Derimod skulle det materielretlige, det indholdsmæssige, i alt væsentligt forblive uden for ombudsmandens rækkevidde; det vil sige være forbeholdt forvaltningens egne rekursordninger, i givet fald under ekstern kontrol af domstolene.

Det var imidlertid langt fra alle der havde denne forestilling om ombudsmandens funktioner og deres begrænsning. Så også her stod den første ombudsmand over for en tvetydighed og var nødt til at træffe sine valg. Tilmed var det

på dette punkt påkrævet at træffe de principielle beslutninger meget hurtigt. Klagerne var allerede begyndt at strømme ind; i marts-april 1955 var der kommet 110 henvendelser, og i maj kom der yderligere 73. – Og ikke helt overraskende drejede de fleste klager sig om selve indholdet af afgørelserne; det var dem borgerne var utilfredse med og ville have ombudsmanden til at lave om.

Set i tilbageblik kan det godt synes som om den af Hurwitz lagte linie vedrørende dette helt grundlæggende spørgsmål næsten gav sig selv. Men jeg føler mig overbevist om at så enkelt har det ikke taget sig ud dengang. – Resultatet blev i hvert fald at embedet fra første færd beskæftigede sig også med de materielle spørgsmål i klagerne.

Man kan måske udtrykke det på den måde at Hurwitz fra begyndelsen lagde fast at alt hvad domstolene tager stilling til i forvaltningssagerne, skulle også ombudsmanden kunne prøve. Og herudover kom så en lang række områder og spørgsmål der lå uden for domstolenes rækkevidde; i virkeligheden netop de områder som Poul Gaarden havde ment at ombudsmanden stort set skulle begrænse sig til, dvs. det rent processuelle og det adfærdsmæssige.

Problemet om vægtningen mellem det forvaltningsprocessuelle (der under alle omstændigheder er ombudsmandsinstitutionens specialitet) og det materielretlige er for så vidt vedblevet med at eksistere. Det er en problemstilling som løbende består og må vurderes i embedets daglige praksis. Men grundlinien er lagt af Hurwitz. Og når man i dag taler om at ombudsmandens virksomhed gennem årene i nogen måde er trådt i stedet for funktionen af de forvaltningsdomstole der i modsætning til de fleste andre europæiske lande ikke findes i Danmark (og Norge), så skyldes det Hurwitz' meget tidlige og klare fastlæggelse af embedets kurs i denne aldeles grundlæggende henseende.

Ombudsmanden

*Stephan Hurwitz i embedets kontor
på Christiansborg i 1962.*

I dette korte indlæg kan kun de allervæsentligste blandt Hurwitz' prægninger af den danske ombudsmandsinstitution fremdrages og skitseres. De to overordnede tvetydigheder i baggrunden for embedets tilblivelse er nævnt og dermed det meget vide spillerum der skulle afklares – og som blev afklaret. I begge henseender er det også strejft af Hurwitz i fastlæggelsen af embedets opgaver og muligheder tog bestik af domstolene. Denne grundholdning fik på både massiv og mangfoldig vis tillige afgørende betydning for så væsentlige spørgsmål som ombudsmandens bedømmelsesgrundlag og forholdet til administrationens udøvelse af det administrative skøn. I det hele forstod Hurwitz at anvende og udvikle den forvaltningsret som var blevet til gennem domstolenes virksomhed. Han skabte så at sige sammenhæng og kontinuitet mellem den traditionelle domstolskontrol og det nye embedes virksomhed – en sammenhæng der med årene udviklede sig til en vekselvirkning hvor de to former for ekstern kontrol med forvaltningen lod sig gensidigt inspirere og ikke udviklede sig til to vidt forskellige »kontrol-kulturer« der nok kunne supplere hinanden, men var uden indre saglig sammenhæng.

Tiden tillader som sagt ikke at gå nærmere ind på en skildring af disse højst essentielle sider af ombudsmandens virksomhed. Og igen kan man gribe sig i en følelse af at mange af disse valg og afklaringer mere eller mindre selvfølgelig måtte falde ud som Hurwitz valgte at lade dem gøre. Men det der i dag, hvor man står midt i traditionen og dens videreførelse, har selvfølgeligens præg, har langt fra været så indlysende dengang tavlen var forholdsvis blank og de principielle valg skulle træffes. Derfor er en dag som denne da også en god anledning til at forsøge at sætte sig tilbage i tid og forestille sig de omstændigheder som forelå for snart et halvt århundrede siden. Og da kræver det ikke megen refleksion at indse hvor megen over-

vejelse, fordybelse og fremsynethed det har fordret at fastlægge netop de grundtræk der i dag føles så selvfølgelige. Og at de nu føles på denne måde, skyldes vel ikke nødvendigvis at senere ombudsmænd ikke har været foranlediget til selv at tænke dem igennem, men nok snarere at de principielle valg og beslutninger som Hurwitz dengang traf, var både rigtige og langtidsholdbare, også under samfundsforhold som i mange henseender udviklede og ændrede sig i årene efter ham.

Selv om så meget væsentligt må udelades her, er der dog to yderligere områder i Hurwitz' indsats som må omtales.

Det ene er den indlysende, men også uhyre uvisse og vanskelige opgave som for den første ombudsmand bestod i at skabe kendskab til og accept af den helt nye og anderledes institution. Kendskab blandt borgerne og accept hos myndighederne. Hvis ikke begge disse forudsætninger var blevet tilvejebragt, ville hele ombudsmandsekspérimentet jo være kuldsejlet.

Udbredelsen af kendskabet til at danskerne nu havde en ombudsmand, og til hvad de kunne bruge ham til, sørgede Hurwitz først og fremmest for ved dygtig og naturlig brug af pressen samt ved sin utrættelige foredragsvirksomhed. Det første – dette at håndtere pressen – kræver megen klogskab. Det andet – at drage land og rige rundt som foredragsholder – kræver energi, vilje til at bruge ganske megen tid samt evne til at kunne tale for og med alle slags mennesker. Omfanget af Hurwitz' foredragsvirksomhed og talrige vidnesbyrd om det indtryk han gjorde også uden for de faglige forsamlings kredse, viser at han til fulde besad disse egenskaber.

At udbrede kendskabet til ombudsmanden var en lang, møjsommelig og for så vidt aldrig afsluttet proces. At skaffe accept af embedet i den offentlige forvaltnings mange gre-

ne og lag har utvivlsomt også været en lang og møjsommeligt proces; men Hurwitz gennemførte den, og han bragte den til det høje stade som efterfølgerne har kunnet profitere af. Hans virkemidler i denne altafgørende opgave var naturligvis mangfoldige. De fleste af dem er synlige; de kan aflæses i hans udtalelser hvor argumentationen er udførlig og overbevisende og kritikken hensynsfuldt formuleret og vel kalibreret i indholdet.

Men disse knusende saglige virkemidler har alligevel ikke været nok. Ganske vist blev Hurwitz hjulpet godt på vej af den personlige respekt der stod om ham som menneske og som retsvidenskabsmand. Men heller ikke dette har i sig selv altid kunnet bære igennem over for den skepsis – undertiden en ligefrem indædt modvilje – som ikke så få myndigheder og offentligt ansatte fra begyndelsen nærrede over for den nye kontrolinstitution. Mangfoldige udsagn og vidnesbyrd godtgør da også at Hurwitz til alt det øvrige føjede et stort talent for målrettet udfoldelse af det personlige diplomati. Med elegance, klogskab, såvel strategisk som taktisk sans samt en både personlig og sproglig charme opnåede han vist ikke sjældent hvad det rent saglige ikke i sig selv havde kunnet formå over for de myndigheder og myndigheds personer der jo ret beset ikke et øjeblik var formelt forpligtet til at følge ombudsmandens henstillinger.

Et enkelt eksempel – der ganske vist ikke vedrørte en henstilling, men det mindst lige så vigtige spørgsmål om ombudsmandens kompetence på et usikkert felt – erfarede jeg tidligt i min egen ombudsmandstid virkningerne af. Jeg havde undret mig over at ombudsmanden var kompetent over for det daværende Overfredningsnævn til trods for at han ingen kompetence havde i forhold til de underliggende myndigheder, fredningsnævne. Det stødte min systematiske sans og savnede logik, samtidig med at det i selve sa-

gen utvivlsomt var nyttigt at ombudsmanden kunne behandle klager over Overfredningsnævnet. Jeg spurgte derfor den erfarne sekretariatschef, Karl Kragemose, om hvorfor i alverden det forholdt sig på denne måde. Kragemoses svar faldt prompte. Det skyldtes, forklarede han, at Hurwitz en aften ved et middagsselskab sørgede for at komme til at sidde ved siden af Overfredningsnævnets formand under kaffen. Og, som Hurwitz havde meddelt Kragemose den følgende morgen, »under den tredje cognac aftalte vi at jeg da godt kunne være kompetent over for Overfredningsnævnet«.

Det er Hurwitz' umistelige fortjeneste – blandt de andre – at embedet i hans tid blev etableret på en sådan måde at det der plager så mange andre ombudsmandsembeder ude i verden: at en større eller mindre procentdel af henstillingerne ikke bliver fulgt, er praktisk taget ukendt hos os.

Ombudsmandsembederne ude i verden. Dette er det sidste punkt som også må nævnes i denne alt for ufuldstændige omtale af Stephan Hurwitz som ombudsmand. – Hurwitz stod jo i sine ombudsmandsår for det vi i dag ville kalde en »systemeksport« af stort omfang og med meget betydelig succes.

Ved den yderst stilfulde åbning af Ombudsmands-verdenskongressen i 1992 hvor omkring 400 ombudsmænd fra alle dele af kloden sad bænket i Riddersalen på Hofburg i Wien, dvælede præsidenten for den østrigske Forbunds- dag (selv en ældre jurist) i sin velkomsttale ved erindringen om Stephan Hurwitz' besøg knap 30 år tidligere. Hurwitz havde holdt forelæsninger og foredrag om ombudsmandsinstitutionen og dens betydning. Og det blev så indledningen til en proces der nogle år senere førte til oprettelsen af det østrigske Volksanwaltschaft.

Når man som dansk ombudsmand i dag rejser rundt i verden, kan man mangfoldige steder høre nøjagtig den samme historie. Det er min stadigt gentagne erfaring at de fleste steder tror man at det var danskerne der opfandt ombudsmanden. Denne opfattelse (der regelmæssigt vækker irritation hos svenskerne som faktisk etablerede deres ombudsmandsembede knap 150 år før os), er uden tvivl foranlediget af Hurwitz' internationale indsats.

Selv om det jo altså historisk set er en ukorrekt opfattelse, har jeg nu aldrig anset det for min personlige pligt meget aktivt at gribe ind og korrigere den; det må vel være svenskernes egen sag. – Og et eller andet sted føler jeg mig overbevist om at Stephan Hurwitz (som jeg desværre aldrig personligt nåede at kende) med et lunt smil ville billige at efterfølgeren lige netop på dette punkt ved sin passivitet undtagelsesvis afviger lidt fra det ellers så uomgængelige krav om fuldstændig redelighed og korrekthed.

Da meddelelsen om Stephan Hurwitz' død kom i januar 1981, udtalte hans efterfølger, Lars Nordskov Nielsen, mindeord. Jeg vil i dag slutte som Nordskov gjorde det for snart 20 år siden, med ordene: »Resultatet af hans arbejdsindsats lever videre – som elevens, medarbejderes og efterfølgeres ubetalelige gæld til ham.«

Mennesket

af Jon Palle Buhl

Jeg har forstået, at opdelingen i dag i tre indlæg er motive- ret i, at Vagn Greve og Hans Gammeltoft-Hansen er så urime- ligt unge, at de ikke har personligt kendskab til Stephan Hurwitz. Da jeg modsvarende er så urimeligt gammel, og – vel i særdeleshed – da jeg har været begunstiget af et tæt samarbejde og et nært venskab med Stephan Hurwitz i næsten 40 år, er jeg blevet bedt om i dag at bidrage med nogle personlige – efter sagens natur subjektive – betragt- ninger.

Mine første indtryk af Stephan Hurwitz går for så vidt helt tilbage til 1939/40. Jeg fulgte som beundrende stud.jur. Hurwitz' inciterende forelæsninger i retspleje. Som Knud Waaben er inde på i Festskriftet til Stephan Hurwitz i 1971, havde Hurwitz evnen og viljen til – blandt andet ved pro- cedureøvelser – at levendegøre dette for studenter så tunge stof. I datiden – og dette er i sandhed datid – var distancen mellem student og professor imidlertid markant.

Jeg tager derfor som udgangspunkt den 4. februar 1943, den dag hvor jeg tiltrådte som sagførerfuldmægtig hos høje- steretssagfører, dr.jur. J. Hartvig Jacobsen. Hartvig Jacobsen var bestyrelsesmedlem, kasserer og sekretær i Dansk Krimi-

nalistforening, der havde tilhørssted på kontoret. Jeg blev straks inddraget i foreningsarbejdet og deltog i bestyrelsens møder.

Hurwitz, der netop stod for at afløse Oluf Krabbe som formand, må have fattet en vis tillid til mig. Allerede i marts 1943 gjorde han mig til medlem af bestyrelsen i Dansk Kriminalistforening. Dette datterselskab af Kriminalistforeningen blev stiftet med Hurwitz som formand og professor, dr.med. Hjalmar Helweg, lektor Karl O. Christiansen og altså mig som de øvrige bestyrelsesmedlemmer.

Herved indledtes et samarbejde, der imidlertid få måneder senere blev afbrudt, da Stephan Hurwitz den 29. august 1943 måtte flygte til Sverige. Det blev genoptaget umiddelbart efter befrielsen i maj 1945.

I de nærmest følgende år udviklede samarbejdet og samværet sig til et nært og varmt venskab mellem Lise og Stephan Hurwitz, min kone og mig. Det udfoldede sig såvel i hverdagen som ved festlige lejligheder, på mærkedage og mørke dage, i byen og under ferier – samt under ophold i de øvrige nordiske lande. I relation til Stephan Hurwitz varede det til hans død i januar 1981.

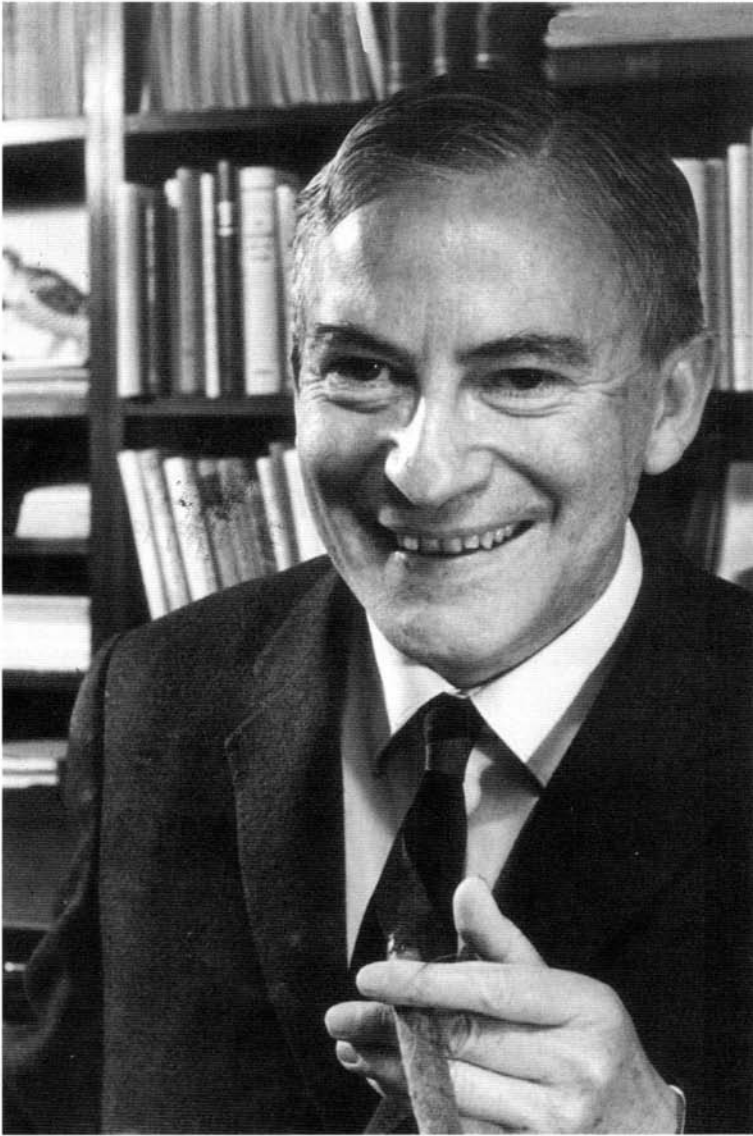
Det er på denne baggrund, jeg tør udtale mig.

Stephan Hurwitz' menneskelige grundsyn kan ikke udtrykkes bedre, end han selv gjorde det i titlerne til hans – også tidligere i dag nævnte – to essaysamlinger: »Respekt for mennesket«, 1951 og »Det menneskelige ansvar«, 1961 – altså i hver af de to perioder, der er redegjort for i dag. Det er min bestemte opfattelse, at Hurwitz levede op til disse fordringer. Det var med dem, han med et åbent og venligt sind mødte verden.

Vagn Greve og Hans Gammeltoft har beskrevet Hurwitz som en fremtrædende jurist. Jeg har det synspunkt, at for med gavn at kunne anvende jura, må man have ressourcer

Mennesket

Stephan Hurwitz, 1961.

ud over ens utæmmelige glæde ved at kunne tænke juridisk. Sådanne havde Stephan Hurwitz.

Jeg vil her først nævne Hurwitz' nære forhold til kulturlivet samt dets udøvere i alle dets udfoldelser. Han var dybt engageret i og vidende om litteratur, malerkunst, teaterkunst og musik. Dette kom konstant til udtryk i samtaler, det læstes i kronikker, det sås i reolerne og på væggene i hjemmet, og det fremgik af kredsen af nære venner i huset i Gentoft og i huset i Skiveren.

I det gamle Redningshus i Skiveren kom Hurwitz' glæde ved naturen til udtryk. Her ladede han op i det daglige samvær med Lise Hurwitz, børnene og til sidst også et barnebarn. Ferieopholdene gav sig ikke udtryk i bemærkelsesværdige sportspræstationer endsig i en »gør det selv« aktivitet i huset eller på grunden. Men skønheden ved havet, klitterne, himlen og solnedgangen – set fra egne store vinduer – gav livskraft.

Stephan Hurwitz' æstetiske sans gav ham også glæden ved kvindelig skønhed – som jeg uden tvivl havde husket at fremhæve, men yderligere blev erindret om ved at se den strøm af smukke damer fra ombudsmandsinstitutionen, der kom ind i dette lokale ved sammenkomstens start. Jeg vil videre nævne Hurwitz' glæde ved et veldækket bord, den fine vin – nydt med måde – og den gode mad. Hans påskønnelse kom til udtryk og førte – heldigt nok – til, at han blev forkælet hjemme som ude. Stephan Hurwitz havde et stort talent for at modtage forkælelse.

Hurwitz havde en vidunderlig sans for humor. Den kom også til udtryk ved evnen til at udøve – og modtage – kærligt drilleri. Han krydrede ofte beretninger om sine oplevelser med selvironi. En form for humor, der er forbeholdt dem, der hviler i sig selv.

Jeg husker mange lattermilde stunder i hans selskab. Jeg ser her bort fra en sær syssel, der kunne gribe familien Hur-

witz, netop som man havde det rart og afslappet. Det var en form for at løse gåder på et højt niveau – i hvert fald for højt for mig. Efter at dette med tilstrækkelig tydelighed var fastslået, trak jeg frinummer og følte sympati for dem, der lod sig indrullere.

Hurwitz' tolerance var rig og rummelig. Den rakte langt ud over den nærmeste kreds, og mange søgte hans råd. Han var en tålmodig lytter. Det stærke blik i de brune øjne viste hans nærvær og engagement.

Stephan Hurwitz' holdning og krav til samfundet krævede mod. Det krævede sandelig også civil courage at modtage opfordringen til at påtage sig hvervet som Folketingets første Ombudsmand. Det er ikke let i dag helt at leve sig ind i, hvor negative vurderingerne af denne kommende institution var i den forudgående debat – ikke mindst mand og mand imellem. Det kan måske bidrage til at tegne et billede af forventningerne til embedet at erindre om, at ombudsmandens personale ved starten var en overassistent, en sekretær og en kontorchef.

Jeg bør vist her bekende, at jeg delte den almene skepsis og tvivl.

Da jeg en dag hørte, at opfordringen nu var rettet til professor Hurwitz, tog jeg derfor straks ud til Lise og Stephan Hurwitz, primært for at få rygtet afkræftet, men ellers for at fremføre overbevisende argumenter mod blot at overveje henvendelsen. Inden jeg var kommet rigtigt i gang, fandt Hurwitz det imidlertid mest fair – med et kærligt smil – at oplyse mig om, at han havde svaret ja til opfordringen.

Når det igennem de mange følgende år i Hurwitz' og min samtidige nærværelse blev nævnt, hvor afgørende Hurwitz' beslutning havde været, var Lise og Stephan Hurwitz så fine, at de ikke – i hvert fald ikke hver gang – følte det nødvendigt at erindre om mit fundamentale fejlskøn.

Lise og Stephan Hurwitz sammen med statsminister Jens Otto Krag og tidligere kulturminister og formand for Folketinget Julius Bomholt (1965).

Jeg har søgt at give et indtryk af mennesket Stephan Hurwitz i den for dagens emne relevante del af hans liv. Jeg har valgt at tale om Stephan Hurwitz' ressourcer. Men jeg har gemt den absolut afgørende til sidst.

Hvad Lise Hurwitz, der heldigvis i strålende form er til stede i dag, har betydet for Stephan Hurwitz som menneske, kan ikke udtrykkes i ord. Hun fyldte hans liv. Hun indrettede og levendegjorde de prægtige hjem i Dalsvinget og Skiveren.

Hun var den smukke og uforlignelige værtinde for de mange gæster fra indland og udland. Men hendes indsats

og betydning rakte langt videre end det ydre, vi kunne iagttage. Jeg anerkender begrebet – »Kvinden, der stod bag« – og respekterer dem, det anvendes om. Det dækker imidlertid ikke her.

I hele Lise og Stephan Hurwitz' ægteskab var der et samspil på lige vilkår i intelligens og klogskab. Dette var af den største værdi for Stephan Hurwitz' virke og udfoldelse.

Skønt helt ulegitimeret tillader jeg mig som afslutning at rette en tak til Hans Gammeltoft-Hansen og Ombudsmandsinstitutionen – samt i øvrigt til de mange, der har givet sig tid til at deltage i denne sammenkomst. Det er i Stephan Hurwitz' ånd.

I en tid, hvor folk ikke har tid til at udnytte alle de tidsbesparende opfindelser, det tekniske fremskridt tilbyder, og hvor respekt for mennesket ikke har gode kår, kan det være godt at stoppe op en stund for at efterleve Hávamáls første vers: »Fæ dør/Frænder dør/Selv dør man til sidst/Men aldrig dør/Eftermælet/hvor det er vel vundet.«

Billedliste

Forside · Pressefotograf Erik Petersen, Politiken

Side 9 · Fotograf Jan Cavling

Side 11 · Pressefotograf Erik Petersen, Politiken

Side 15 · Fotograf I. Myrhøj, Nordisk Pressefoto

Side 19 · Pressefotograf Erik Petersen, Politiken

Side 21 · Fotograf Jan Cavling

Side 25 · Skandinavisk Presse Bureau

Side 29 · Pressefotograf Erik Petersen, Politiken

Side 35 · Fotograf Jan Cavling

Side 37 · Nordfoto

Side 40 · Kgl. hoffotograf Elfelt

Bagsiden · Jens Olsen, Folketingets Ombudsmand